

ФІЛОСОФІЯ ТА БОГОСЛОВСЬКА ДУМКА

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЄЗНАВЧОЇ ДУМКИ

Олеся Паньків,

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
Національного університету
“Львівська політехніка”

БОГ, ДУША ТА СВІТ У ВЧЕННІ РАННІХ ГРЕЦЬКИХ ФІЛОСОФІВ

Висловлюється думка про те, що в ранній грецькій філософії, яка здійснила перехід “від міфу до логосу”, вагоме місце відігравали поняття Бога, душі та їхнього місця у світі. Давньогрецькі філософи розглядали Бога та душу як розумні початки та живі образи природи.

Ключові слова: Бог, душа, світ.

Старогрецька філософія була і залишається колицкою не лише європейської філософії, а й культури. Виникнувши понад дві тисячі років тому, вона стала джерелом геніальних ідей, які людство пронесло через віки, черпаючи в них насагу і неоціненні зерна істини, що проросли у мислителів наступних епох. Старогрецька філософія сформувалася в нерозривній єдності та прямому зв'язку з міфологією, релігією й мистецтвом. Від початку свого виникнення філософія схиляється до наукового мислення, однак змушена використовувати для своїх потреб і міф, що стає для неї джерелом певних уявлень про світ, духовним матеріалом, який вона переробляє та осмислює на раціональних засадах, готуючи собі вихідну пізнавальну платформу для нового типу світобачення.

Першим кроком у розвитку філософії була своєрідна раціоналізація міфу, спроба прочитати його очима розуму. Більшість дослідників старогрецької філософії, аналізуючи основні джерела її виникнення, звертають увагу на роль міфологічного та релігійного мислення. Гегель стверджує про раціональний пізнавальний аспект міфу. Ось чому, на його переконання, “мислячий дух повинен відшукати субстанційний зміст, думку філософічну, які у міфології існують подібно до того, як ми шукаємо розуму в природі”¹. Німецький філософ Е. Целлер також наголошує на тому, що джерелом виникнення старогрецької філософії була релігія. “Ця ідеальність грецької релігії стала для виникнення грецької філософії визначальною”². Р. Айслер, у

“Словнику філософських понять”, також вважає, що релігійний та міфологічний релікт однозначно пронизує всю ранню грецьку філософію³.

Виникнення філософії, формування її в самостійну систему наукового знання вимагало радикальної перебудови мислення та нового пізнавального інструментарію. Перші грецькі філософи, зробивши предметом своїх рефлексій явища природи, матеріальний світ, здійснили стрибок, як підкреслює відомий дослідник античності Ф. Кессіді, “від міфу до логосу”⁴, від релігійно-міфологічної віри до філософського розуму. Філософія, стаючи на шлях розкриття таємниць природи, неодноразово звертається до понять, які є визначальними для міфологічного та релігійного мислення — Бога та душі.

Мета цієї статті полягає у з’ясуванні та відтворенні змісту понять Бога, душі та їхнього місця у світі, які були осмислені в рамках старогрецької філософії, мають свою історичну форму виразу та специфіку вирішення і які вплинули на подальший розвиток філософської та релігійної думки.

Мілетським (іонійським) мислителем випала незвичайна історична місія стати першими грецькими філософами. Саме у їхній “творчій лабораторії” вперше була здійснена спроба віднайти ключ до пізнання таємниць буття, до його теоретичного осмислення. Долаючи горизонт буденного погляду на світ і виходячи поза його межі, мілетські філософи вже від самого початку зорієнтовують свої філософські пошуки на віднайдення єдиного всезагального першопочатку і всього сущого, що зумовлює виникнення кожної речі та предмета, як і всього космосу. Йшлося про віднайдення першопочатку чи принципу “архе” світу.

Фалес, котрий, як відомо, став зачинателем цієї філософії, стверджував, що першопочатком є вода⁵. Однак філософом Фалеса називають не лише тому, що він висунув тезу про першопочаток (“архе”) світу, а насамперед тому, що він почав це обґрунтовувати, доводити, посилаючись на те, що без води немає життя (все народжується та виникає з води). Фалес, уперше заявляючи про воду як матеріальний першопочаток та шукаючи цьому раціональне трактування, переносить його і в сферу духовного. Це не просто вода, а вода “розумна”, божественна. Поряд з матерією, як першопочатком усіх речей, Фалес виділяв іще один початок, що по відношенню до матерії є рушійним і формотворчим — душу. За свідченнями Діогена Лаерція Фалес “початком усіх речей вважав воду, а космос — одухотворений та повен богів”⁶. Те саме знаходимо у творі Аристотеля “Про душу”, “Деякі говорять, що душа розпорошена (розміщена)? у Всесвіті. Напевно, виходячи з цих поглядів, Фалес вважав, що усе повне богів”⁷. Також Діоген Лаерцій зазначає, що: “Аристотель і Гіппій стверджують, що Фалес наділяв душею навіть не одухотворені тіла, посилаючись та магніт та янтар”⁸. Таким чином, душа для Фалеса — це певний початок, який пронизує матерію й виявляється як в одухотворених, так і в неодухотворених предметах. Душа постає ще й тим рушієм початком, що змушує все розвиватися й рухатися. Підтвердження цього знаходимо в Аристотеля: “Фалес, судячи зі спогадів про нього, вважав душу рушійним початком, оскільки говорив, що магніт має душу, оскільки рухає залізо”⁹. Звідси випливає, що Фалес міг розглядати душу і як початок, відповідальним за узгоджену взаємодію між усім наявним сущим. Можливо, цей мислитель у прикладі з магнітом і бурштином побачив натяк на певну закономірність: на те, що всі речі у світі не взаємодіють безсистемно —

між ними існує певна вибіркова спорідненість, яка підштовхує їх до взаємодії, якщо вони близькі за своєю природою, й утримує їх від взаємодії, якщо вони чужі за своєю природою.

Спираючись на ще одне твердження про душу зі слів, знову ж таки Діогена Лаерція, що Фалес “першим сказав, що душі безсмертні”¹⁰, та вже наведену тезу, що “світ одухотворений та повен богів”, можна виснувати: душа для Фалеса — це певний прояв божественної сили, вона має природу Бога. Саме тому він наголошував, що душі безсмертні, так само як і боги. В Діогена Лаерція знаходимо одне дуже цікаве свідчення: коли у Фалеса запитали, що є божественним, він відповів: “Те, що не має ні початку, ні кінця”¹¹. Отже, на переконання Фалеса, душа — це один першопочаток, котрий, поряд з матерією, може бути причиною існування суцього і завдяки котрому існує загальна узгодженість між усім існуючим.

Анаксімен, один з представників мілетської школи, намагаючись створити єдину картину світу та висуваючи тему, що початком усього є повітря, побачив у цій безмежній стихії початок і тіла і душі. “Подібно до того як наша душа, будучи повітрям, зміцнює кожного з нас, так дихання і повітря охоплюють весь світ”. Важко збагнути, чому саме повітря стало в Анаксімена субстанційною основою світу. Та думається, що повітря, подібно як і вода у Фалеса, тут не ототожнюється з тією стихією, що наповнює атмосферу. Йдеться радше про своєрідне “космічне дихання”, а навіть про душу, що дає всьому життя, оживляє кожну річ та предмет. Тобто Анаксіменове повітря було космічним подихом, а навіть і Духом (“пневмою”) світу, завдяки чому останній виник та існує. Цю ідею Анаксамена згодом повторить і Платон: “Подібно до того як душа (психе), будучи повітрям, утримує нас від розпаду, так і весь космос охоплюють дихання (пневма) і повітря” (ДК В В2). Що ж до богів, то, як повідомляє Августин, “Анаксімен їх не заперечує і не обходить мовчанням”¹². Існування богів він також виводив з повітря, вважаючи, що не боги створили повітря, а самі складаються з нього.

Наступний давньогрецький мислитель, який практично не пориває з філософською традицією своїх попередників, представників мілетської школи, — Геракліт. Він також займався пошуками першопочатку, який лежить в основі світу. Трактуючи буття як щось змінне, суперечливе і таке, що перебуває у вічному русі, він констатує, що і першопочаток повинен бути активним та творчим. Ним, на думку Геракліта, є вогонь. Космос і все космічне життя є своєрідним процесом постійного запалювання і згасання вічно живого вогню. “Цей космос, — стверджує Геракліт, — один і той же для всього існуючого, не створив жоден Бог і ніяка людина, але завжди він був і буде вічно живим вогнем, уміру спалахуючим та в міру згасаючим”. А що править цим світом, що є принципом його формування і розвитку? Відповідь Геракліта — логос. Поняття “логос” у старогрецькій мові було багатозначним: “слово”, “розум”, “закон”, “Бог” тощо. Геракліт прирівнює логос до Бога, однак підкреслює, що це не “Бог” у звичайному, традиційному для грека розумінні цього слова, а певна космічна сила, мудрість, розум, який перевершує все і має владу над усім. Природа, будучи наділена цим розумним принципом, неначе промовляє до нас логосом-словом, інформує про себе, про свою внутрішню суть. І в

такий спосіб ми отримуємо всі знання про світ і стаємо розумними. “Втягуючи в себе цей самий божественний розум (логос) за допомогою дихання, ми стаємо розумними”¹³. Логос у Геракліта становить собою єдність, в якій гаснуть протилежності, зникає все тимчасове і мінливе. “Світ тотожності і єдності — це божественний світ вічності і досконалості. Світ протилежностей, які переходять одна в одну, світ мінливості і тимчасовості — це людський світ”.

Геракліта вважають першим філософом, який впровадив у науковий вжиток поняття “психе” — душі, як субстрату феноменів свідомості та носія моральних якостей. “Душа людини — вогняна психея. У вогняності, а точніше в одушевленості, яка уособлюється вогнем, полягає єдність світу і людини”¹⁴. Геракліт уявляв людську душу як нероздільне поєднання вогню і води, стверджуючи при цьому, що вогненна частина робить її благородною, а волога — породжує ниці почуття і потяги: “Усякий раз, коли людина у стані сп’яніння, її веде дитина, а вона хитається і не бачить куди йти, маючи вологу душу”¹⁵. Душу, в якій переважав вогонь, мислитель називав “сухою”, “сяюча, суха душа наймудріша і найкраща”¹⁶. Геракліт ще розглядав душу як випаровування, що має здатність відчуття. На тій підставі, що розумні душі постійно випаровуються, філософ порівнював їх з ріками: “На того, хто входить в ту ж саму річку, щоразу течуть нові води. Також і душі випаровуються із вологи”¹⁷. Вони зникають, стаючи водою, вода зникає, стаючи землею. Зворотній шлях показує, що душа народжується з води. Щоб розірвати коло перероджень і звільнитися від страждань, потрібно зробити свою душу “сухою”, тобто наблизити її до “вогню”. Мислитель також порівнює душу з павуком, а павутиння — з тілом. Як павук, перебуваючи посередині павутиння, відчуває розрив мухою будь-якої нитки і швидко біжить до пошкодженого місця, так і душа людини при пошкодженні якоїсь частини тіла, поспішає до неї; душа не переносить руйнування тіла, з яким вона міцно і суворно пов’язана. Аналізуючи поняття душі в Геракліта, не можна не погодитись і з міркуванням О. Лосева, який зазначає, що “душа тут (у Геракліта) — і філософський “принцип”, і міфологічна сутність, і філософська річ”¹⁸. Вивчивши ідеї попередніх мислителів, погодимося і з думкою Ф. Кессіді про те, що “мілетські філософи зберегли традиційну ідею про виникнення богів з матеріального світу, однак позбавили небожителів привілегії творити чудеса, позбавили їх переваг правителів і “законодавців” світу”¹⁹.

“При ретельному вивченні усякої філософії всім розумним людям властиво звертатися до Бога, що ж стосується філософії божественного Піфагора, який справедливо носить таке ім’я, це потрібно робити тим більше”²⁰ Такими словами Ямвліх Халкідський починає свій твір “Життя Піфагора”. З іменем цього мислителя пов’язано багато легенд. Піфагор заснував власне філософське, містико-релігійне співтовариство, діяльність якого була досить активною і позначилася на тогочасному духовному житті Греції. У вченні Піфагора знаходимо своєрідний симбіоз міфологічного, релігійного і наукового, раціонального елементів, які однаковою мірою визначають сутність піфагореїзму та його специфіку. Вслід за мілетцями Піфагор веде мову про першопочаток світу. Тут відразу постає очевидна розбіжність між попередніми філософами і Піфагором. Він приймає за першопочаток число, що є абстрактною сутністю — на противагу воді, повітрю чи вогню. Тобто число присутнє всюди: є душею, принципом формування та мірної побудови як космосу, так і всіх існуючих у

ньому речей. Під впливом учення про число та східних вірувань у піфагорейзмі склалося й власне вчення про душу. Згідно з Піфагором, душа є саморухома монада (одиниця). У "Метафізиці" Аристотель писав, що піфагорійці трактували душу і розум як певну "комбінацію чисел"²¹. Символом душі виступає число сім. Душа виникає з центрального вогню, а тому вона причетна до вічності й божества. Душа є формою тіла і залишається у такому відношенні до нього, як звук до струни. Перебуваючи в тілі людини, душа стає до певної міри недосконалою, бо тіло виступає для неї в'язницею. Будучи в такому стані, вона повинна постійно вести боротьбу проти зла, недосконалості земного буття. Душа складається з трьох частин: розуму, розсудку та чуттєвості. Розумом володіє тільки людина, а іншими двома — і тварини. Перебування душі на землі, на думку піфагорійців, є періодом очищення. Коли помирає тіло, душа як безсмертна субстанція покидає його і повертається до Бога. Однак, якщо душа не очистила на землі себе як слід, вона змушена залишатися на землі й переселитися в іншу істоту, щоб повністю змити земні гріхи.

Щодо Бога, то піфагорійці уявляли його великим геометром і, як підкреслює М. Конрад, "частіше говорили про божество, як про особового Бога"²². Поміж Богом і людиною, на переконання піфагорійців, існують безтілесні істоти, демони, що перебувають іноді в повітрі, а в інший час на землі і часто являються людям. Людина на землі не може набути мудрості, бо "софія" — мудрість — властива богам, і тому Піфагор першим назвав себе любителем мудрості.

Новий образ Бога був створений засновником елейської школи Ксенофаном. Його вважають "великим релігійним реформатором"²³, який не тільки обґрунтовує нову концепцію Бога, а й ставить питання про джерело віри в нього. Свій погляд на світ мислитель формулює фразою, яку ми читаємо в Аристотеля: "Все єдине — це Бог"²⁴. Вихідним пунктом цієї філософії стала ідея єдності Бога та полеміка з міфологічним антропоморфізмом. Як зазначає М. Конрад, саме "від Ксенофана починаються намагання філософів очищувати міфологічні вірування і узгоджувати релігійні правди з вимовами розуму"²⁵. Новий образ Бога бачиться Ксенофанові як щось єдине, абсолютне, в якому втілена вища мудрість, знання та досконалість, що невластива людям. "Єдиний Бог, — зауважує Ксенофан, — найбільш великий серед богів і людей, не подібний до смертних ні зовнішнім виглядом, ні думкою... Завжди перебуває в одному і тому ж місці, нікуди не рухається; пересуватися з місця на місце йому не личить". Визнаючи абсолютну єдність Бога, Ксенофан трактує його як єдине буття, як богокосмос, що просторово непорушний і духовно активний, думаючий, відчуваючий. Бог не народжується і не виникає. "Теофраст твердить, що Ксенофан, вчитель Парменіда, вважає початком Єдине, або Всеєдине, і при тому ні обмеженим, ні безконечним (безмежним), ні рухомим, ні спокійним (непорушним)... І тому це Єдине Ксенофан назвав Богом" (А31). Як зауважує Ф. Кессіді, деякі християнські богослови, наприклад Климент Александрійський, намагалися віднайти в Ксенофана "божественний Логос" християнства²⁶. Автор з таким твердженням не згідний і звертає увагу на коментар Діогена Лаерція, який пише, що "сутність Божа кулеподібна і жодним чином не нагадує людину"²⁷.

Цікаві та оригінальні думки, що стосуються осмислення Бога, душі та світу, належать Демокріту, який, "пориваючи з мілетською філософською традицією, сформулював свою власну концепцію світу"²⁸. В основі світу, на переко-

нання Демокріта, лежать неподільні, вічні і найменші за величиною частинки матерії — атоми. Паралельно із визнанням атома, Демокріт визнає існування порожнечі. В Аристотеля знаходимо: “називаючи одне суцим, інше не суцим (порожнеча)”²⁹. Розум і душу Демокріт розглядав також як дуже тонкі тілесні субстанції, що складаються із дрібних та круглих за формою вогняних атомів. Душею Демокріт наділяє всіх живих істот, однак розум, як самостійна й особлива пізнавальна здатність, властива лише людині. Душа, на його думку, є своєрідною субстанцією, що складається з дуже тонких, “вогнеподібних”, рухомих атомів. Ці вогнисті атоми перебувають у постійному русі і приводять у рух все тіло (68A101, 104). Звідси — такі духовні процеси, як мислення, відчуття, також зумовлені рухом атомів. Цікаві міркування Демокріта виділяє Стобей: “Людам слід більшої уваги надавати належному стану душі, ніж тіла. Адже досконала душа виправляє нерозумні сторони тіла, тілесна ж сила без розуму ні в чому не може удосконалити душу”³⁰. Душа, за Демокрітом, смертна, проте атоми, з яких вона складається, є незнищенними й, отже, безсмертними. Численні джерела свідчать про те, що у Демокріта було досить своєрідне вчення про Бога і божественність, котре, як уважає дослідник античної філософії О. Лосев, “несумісне з матеріалізмом у сучасному розумінні цього слова”, хоч підкреслює, що “в міфологічному сенсі теж не може йти мова” про бога³¹. Потреба використовувати Бога для Демокріта має суто натурфілософський зміст. Боги, на переконання цього мислителя, виникають із атомів. Вони існують досить довго, але, як і все на світі, не володіють безсмертям. Під богами атоміст розумів найбільш стійке і найбільш прекрасне скупчення атомів і на тій підставі визнавав, що в них міститься розумний початок. “І якби ми, — зазначає О. Лосев, — хотіли чітко визначити природу цих атомістичних богів, то нам слід у такому разі сказати, що природа богів була переважно естетичною та художньою”³².

Таким чином, народження філософії стало подією, яка засвідчувала виникнення особливого типу світобачення, нового способу роздумів про природу та світ. Був здійснений перехід від міфу до логосу, від міфо-теогонічних уявлень до теоретичного мислення. У відповідь на питання, яка ж роль відводилася богам чи Богові, душі у цьому теоретичному, раціональному освоєнні світу, потрібно констатувати: “Боги — це узагальнене космічне життя”. Попри раціоналізм, який існував у цей період, Бог не усувається з природи, вона є божественною. Богом (богами) охороняється цей світ, встановлюється порядок. Розумна людина не буде накликати на себе гніву богів. Після того як почала зникати міфологічна релігія, боги для давніх греків й надалі зберігали свій узагальнений, навіть художній характер. Вже пізні філософи нададуть поняттю Бога дещо іншого характеру: зроблять їх безсмертними, перетворять в ідеал людської свободи. Ідеї та погляди на Бога як Єдине (у Ксенофана), божественний Логос (Геракліта), висловлювання про душу: “щастя в душі” (Демокріта), “тіло — в'язниця душі” (Піфагора), знайдуть своє відображення не тільки в пізній античній філософії, а й в епоху середньовіччя.

1. Гегель Г. В. Ф. Собрание сочинений по истории философии. Книга первая / Г. В. Ф. Гегель. — М.: Партийное изд-во, 1932. — С. 74.
2. Zeller E. Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. 5. Aufl. Bd. I. — Leipzig, 1895. — S. 57.
3. Eisler R. Wortebuch der Philosophischer Begriffe. — Berlin, 1928. — P. 1-3.
4. Кессиди Ф. От мифа к логосу: становление греческой философии / Ф. Кессиди. — СПб.: Алетейя, 2003. — С. 319.
5. Антология мировой философии: Античность / [Отв. за вып. Ю. Г. Хацкевич]. — Мн.: Харвест; М.: ООО “Издательство АСТ”, 2001. — С. 70.
6. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. — М.: Мысль, 1979. — С. 71.
7. Аристотель. О душе / Аристотель. — М.: Мысль, 1975. — С. 391.
8. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях... — С. 70.
9. Аристотель. О душе. — С. 378.
10. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях... — С. 70.
11. Там же. — С. 74.
12. Антология мировой философии... — С. 24-25.
13. Там же. — С. 27.
14. Драч Г. В. Рождение античной философии и начало антропологической проблематики / Г. В. Драч. — М.: Гардарики, 2003. — С. 216.
15. Антология мировой философии... — С. 28.
16. Там же. — С. 28.
17. Там же.
18. Лосев А. Ф. История античной эстетики (ранняя класика) / А. Ф. Лосев. — М.: Высшая школа, 2000. — С. 389.
19. Кессиди Ф. От мифа к логосу... — С. 149.
20. Ямвлих Халкидский. Жизнь Пифагора / Ямвлих Халкидский; [пер. з давнегреч. В. Б. Черниговского]. — М.: Алетейя, 1997. — С. 11.
21. Аристотель. Метафизика / Аристотель. — М.: Мысль, 1975. — С. 75.
22. Конрад М. Нарис історії стародавньої філософії / Конрад М. — Рим, 1974. — С. 108.
23. Кондзьолка В. В. Нариси історії античної філософії / В. В. Кондзьолка. — Львів, 1993. — С. 54.
24. Аристотель. Метафизика. — С. 77.
25. Конрад М. Нарис історії стародавньої філософії / М. Конрад. — Рим, 1974. — С. 120.
26. Кессиди Ф. От мифа к логосу... — С. 241.
27. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях... — С. 364.
28. Конрад М. Нарис історії... — С. 95.
29. Аристотель. Метафизика. — С. 75.
30. Антология мировой философии... — С. 152.
31. Лосев А. Ф. История античной эстетики... — С. 490.
32. Там же. — С. 191.

SUMMARY**Olesya Pan'kiv****GOD, SOUL AND WORLD I****N THE EARLIEST GREEK PHILOSOPHISTS' WORKS**

According to the Greek Philosophy, this article develops the idea of transportation from "myth of logos". The main place took the conception of God, soul and their place in the world. Early Greek philosophers support the idea of God and soul are wise beginning and vivid figures of the world.

Key words: God, soul, world.

Михайло Пігош,

асистент кафедри філософії та культури
Львівської комерційної академії

**РАННЄ ХРИСТІЯНСТВО
ТА АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ**

Аналізується раннє християнство та його зв'язок з античною філософією. В той час християнська філософія розвивалася паралельно з античною. Християнські мислителі по-різному ставилися до античної філософії: одні використовували її ідеї у своїх філософських роздумах, інші були налаштовані до неї вороже.

Ключові слова: християнство, християнська філософія, неоплатонізм, антична філософія.

Християнство за більш як двохтисячолітню історію пройшло важкий і тернистий шлях. І щоб краще зрозуміти його сутність, потрібно звернутися до часу, коли формується християнська віра і філософія. Становлення християнства було нелегким, особливо в перші віки, коли воно зазнавало гонінь з боку Римської імперії, а античні язичницькі філософи писали антихристиянські критичні твори. Попри це, християнські мислителі зверталися за філософськими термінами, поняттями й аргументами саме до античних філософських праць.

Ранньо-християнська філософія розвивалася паралельно з античною, це був для неї період формування і формулювання основних доктрин. Багато-вікове паралельне існування двох способів філософування (християнського й античного) не означає їхньої взаємної незалежності. Основні ідеї античної філософії, зокрема неоплатонізму, ввійшли до складу філософських систем християнських мислителів.

Багато різних вчених зверталися до проблеми становлення християнства та античної філософії. Так, Г. Г. Майоров у роботі "Формування середньовічної філософії" зазначає, що філософія неоплатонізму не могла би виникнути без впливу тієї нової духовної та філософської культури, яку привнесло в античний світ християнство, та ще більш очевидно, що християнська філософія